

کتاب‌شناسی معماری و شهرسازی ایران

محمد رضا ریاضی‌کشه

منابع و مآخذ معماری و شهرسازی در دوره اسلامی :

نوشته حاضر کوششی است مقدماتی در موضوع معرفی منابع و مآخذ معماری و شهرسازی براساس متون دوره اسلامی تا آغاز عصر قاجار .

در ابتدا تذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که در میان نوشته‌های مولفین دوره اسلامی کمتر کتابی وجود دارد که به طور مستقل و امروزی به موضوع علم معماری و شهرسازی پرداخته باشد . بلکه هر مولفی بنا به ضرورتی در میان گفتارهای خود به این موضوع پرداخته است . در نتیجه برای معرفی کتب مورد نظر بایستی آثار نویسندگان مختلف با موضوعات گوناگون مورد بررسی قرار گیرد و از میان اوراق آنها مواد مورد نظر استخراج گردد ، این نیز ناشی از این امر است که در مدارس و حوزه‌های علمی دوره اسلامی برای طالبان علم انواع دانشها تدریس می‌شد و هر طالب علمی نیز می‌بایست بنا به ضرورت‌های جامعه عصر خود انواع دانشها را فرا گیرد تا بتواند در جامعه‌ای بی‌ثبات ادامه حیات دهد . در این رهگذر است که هر عالمی هم ادیب است ، هم مورخ ، هم طبیب ، هم شاعر ، هم منجم . هم ریاضی‌دان و هم مهندس . پس ناگزیر باید کلیه آثار مولفین کتب ریاضی ، دانش‌نامه‌ها ، تاریخ جغرافیا ، ادبی ، وقف‌نامه‌ها ، متون فقهی و غیره مطالعه شود تا بتوان مواد لازم را از آنها استخراج کرد .

در مورد علم معماری البته نه به مفهوم امروزی آن باید گفت ، این علم تحت نام و شعبات مختلف چون حیل هندسی (علم معماری و ساختمان) ، انتقال ، حیل ، هندسه ، مناظر و مرابا در طی دوره اسلامی در حوزه‌ها و مدارس رسمی تدریس می‌شد و اعتباری همانند سایر علوم داشت و استادان آن طبقه‌بندی‌هایی است که توسط ابونصر فارابی ، ابن‌سینا ، امام محمد غزالی ، ابن‌خلدون و ابن‌رشد در طی قرن‌های مختلف برای علوم صورت گرفته است و آنها این دانش را جزء علم تعالیم دانسته و برای آن قدر و منزلی هم‌پایه سایر علوم در نظر گرفته‌اند و دانشمندان بزرگی چون فارابی ، ابن‌سینا ، ابوریحان بیرونی و غیاث‌الدین جمشیدکاشانی خود تدریس‌کننده و واضعین این علم بوده‌اند .

در این مقاله نگارنده در نظر دارد ، ابتدا خواننده را با دامنه کار و فراوانی آثار آشنا سازد و سپس از هر موضوعی منابعی را معرفی نماید . در معرفی کتابها مباحث مورد نظر براساس تقسیمات (فصول و ابواب) نویسنده کتاب صورت گرفته و در مواردی که برخی نکات و یا عبارات به نظر نگارنده مفید بوده عیناً نقل شده است و در انتها نیز منابع کتاب‌شناسی معرفی شده آمده است .

دانش‌نامه‌ها و متون ریاضی :

دانشمندان ایرانی از دیرباز با نگارش دانش‌نامه و طبقه‌بندی علوم آشنائی داشته و ظاهراً " کهن‌ترین اثر علمی از این نوع را می‌توان اوستای زرتشت دانست که در آن جدا از مباحث دینی به مسائل علمی نیز اشاره شده است . از اواخر قرن دوم هجری با راهیابی علوم یونانی به ممالک اسلامی ، دانشمندان مسلمان نیز به رسم تدوین موضوعاتی که نزد علمای یونانی رواج داشت آشنا شدند و به تدریج دست به تالیف آثار زدند که در آنها انواع دانشها و صناعات و طبقه‌بندی آنها مورد بحث قرار می‌گرفت و چون این آثار به درخواست ، دانش‌پژوهان ، افراد طبقه متوسط جامعه و یا امیران و وزرا تدوین می‌شد ، جنبه عمومی آنها بیشتر به زبان ساده‌تری نوشته می‌شد و مولفان کوشش می‌کردند که بیشتر از علوم مربوطه به زندگی مردم در آنها یاد کنند . اینک تعداد از این‌گونه آثار معرفی می‌شوند .

احصاء العلوم (قرن چهارم) :

احصاء العلوم کتابی است مختصر و دایره‌المعارف گونه در تعریف و طبقه‌بندی علوم اسلامی و یکی از قدیمی‌ترین و موثرترین طبقه‌بندی است که توسط عالم بزرگ جهان اسلام ابونصر فارابی تدوین یافته است . این طبقه‌بندی بعدها با جزئی تغییر مورد قبول ابن سینا (در شفا) ، غزالی (در احصاء العلوم الدین) ، ابن خلدون (در مقدمه) و ابن رشد نیز قرار گرفت . فارابی در این کتاب علوم رایج در عصر خویش را چنین طبقه‌بندی می‌کند . ابتدا کلیه علوم را به پنج گروه و سپس هر گروه به چند بخش تقسیم می‌نماید .

۱) علم زبان	۱-۳- علم عدد
۲) علم منطق	۲-۳- علم هندسه
۳) علم تعالیم	۳-۳- علم مناظر
۴) علم طبیعی و الهی	۴-۳- علم نجوم
۵) علم مدنی فقه و کلام	۵-۳- علم موسیقی
	۶-۳- علم اثقال
	۱-۳-۷- علم حیل
	۲-۳-۷- حیل عددی

از این طبقه‌بندیها چنین حاصل می‌شود که فارابی حیل هندسی را علم معماری و ساختمان می‌داند و حیل بنا به تعریف فارابی " عبارت از شناختن راه تدابیری که انسان با آن بتواند تمام مفاهیمی را که وجود آنها در ریاضیات با برهان ثابت شده بر اجسام خارجی منطبق سازد " ، همچنین فارابی در تعریف علم هندسه ، مناظر و اثقال به کاربرد آنها در ساختمان و معماری اشاره می‌کند .

با توجه به مقدمات اشاره شده در بالا ، می‌توان این تصور را داشت که علم معماری و ساختمان و همچنین هندسه ، مناظر و مرایا و علم اثقال نزد دانشمندان دوره اسلامی مطرح و مورد نظر بوده و چه این دانش از طریق سازمانها و موسسات آموزش رسمی و چه از راه تعلیم خصوصی از نسلی به نسل دیگر

در این رابطه، تالیفات زیادی توسط دانشمندان اسلامی صورت گرفته که در آنها موضوعات مورد اشاره به صورت نظری و تئوری مورد بحث قرار گرفته و کمتر به جنبه‌های عملی و کاربردی پرداخته شده است ولی باید توجه داشت که بیشترین استفاده علمی از این آثار توسط معماران، مهندسان، مساحان و مجریان کارهای بزرگ ساختمانی و شهرسازی صورت می‌گرفته است. (برای اطلاع از حجم و تنوع موضوع رجوع کنید به فهرست منزوی جلد اول کتب ریاضی).

● الفهرست ابن ندیم (قرن چهارم):

"فن دوم از مقاله هفتم در اخبار علما و نام کتابهایی که تصنیف کرده‌اند مشتمل بر اخبار صاحبان تعالیم از مهندسان، علمای ریاضی و موسیقی و محاسبان و منجمان و سازندگان آلات و اصحاب حیل و حرکات".

● ترجمه مفاتیح‌العلوم (در طبقه‌بندی و اصطلاحات علوم) قرن چهارم:

فصل اول، اسامی دفاتر دیوانی: "دروزن، دفتری است که گزارش مهندس یا نقشه‌بردار و صورت زمین‌های مساحت شده در آن ثبت می‌شود." صفحه ۶۱. فصل ششم: "اصطلاحات اندازه‌گیران" صفحه ۶۷. مقاله دوم، باب پنجم هندسه، باب هشتم حیل.

● رسائل اخوان الصفا (قرن چهارم):

مجموعه‌ای دایره‌المعارف گونه شامل ۵۴ رساله درباره علوم و معارف و طبقه‌بندی آنها که در قرن چهارم هجری تالیف شده‌اند. هدف نویسندگان این رسائل نوشتن رسالاتی مختصر و ساده برای آشنا کردن عامه مسلمین به علوم و فنون بخصوص برای افراد با استعداد بوده است. پیروان فرقه اخوان الصفا با نوشتن رسالات و چه با تعلیم خصوصی افراد نقش عمده‌ای در امر آموزش و به‌کارگیری علوم به صورت عملی داشته‌اند و اندیشه‌های آنان در ایجاد و توسعه گروه‌های صنفی شهری بسیار با اهمیت می‌باشد. در میان رسائل آنها ۱۴ رساله ریاضی و ۱۷ رساله طبیعی وجود دارد که مطالعه آنها جهت آشنایی با موضوعات و شیوه‌های آموزشی خالی از فایده نخواهد بود.

● کشف اصطلاحات الفنون:

دانش‌نامه‌ای در تعریف و شرح اصطلاحات رایج در علوم گوناگون از جمله علم معماری و ساختمان.

● مفتاح الحساب (قرن نهم):

این کتاب در تاریخ معماری ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و از جمله کتب نادری است که مولف آن به طور اساسی به جنبه‌های فنی علم معماری و ساختمان پرداخته است. این کتاب در یک مقدمه و پنج مقاله نگارش یافته و مقاله چهارم شامل یک مقدمه و ۹ باب است و باب نهم آن شامل مباحث:

باب نهم "در حجم بناها و عمارات و آن بر سه فصل است. فصل اول، در حجم و اندازه‌گیری طاق و ارجح با ذکر مثال. فصل دوم، در طریقه اندازه‌گیری کنید. فصل سوم، در طرز اندازه‌گیری و

رسم مفرس‌ها.

مؤلف در شروع بحث می‌نویسد، "در خصوص مساحت ۱۵۰ اینیه و عمارات که صاحبان فن به جز طاق و ازج نام دیگری ذکر نکرده‌اند، در صورتی که چنین نیست و ما آنطور که شایسته است درباره آنها و همچنین راجع به قسمت‌های دیگر گفت و گو می‌کنیم زیرا احتیاج به محاسبه ساختمانها بیشتر از محاسبه سایر حجم‌ها احساس می‌شود." (این باب تحت نام رساله طاق و ازج با ترجمه علیرضا جذبی به چاپ رسیده است.)

● **مفتاح السعاده و مصباح السیاده (قرن ده) :**

کاملترین دانش‌نامه‌ها در طبقه‌بندی انواع علوم و فنون و معرفی استادان جیره‌دست آنها.

● **مفتاح المعاملات (قرن پنجم) :**

دارای اطلاعات مفید پیرامون نام و اندازه واحدهای اندازه‌گیری ساختمانی و مساحی. "فصل اول در دانستن معنی شماره" فصل ششم "در شمار و مقادیر و مساحت."

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رساله جامع علوم انسانی

عمارت شنب غازان تبریز (غازانیه)

- جامع التواریخ ۸۰۰ هجری

● نتیجه‌الدوله (قرن ده) :

این کتاب شامل سه رساله و درباره طرز ساختن ساعت، آسیا و دستگاه روغن‌کشی نوشته شده، ویژگی این کتاب از نظر بحث مورد نظر در بیان چگونگی ساخت دو بنای مسکونی همراه با طرح و نقشه آنها می‌باشد. . . . "فایده طرح این عمارت اگر مختصر سازند، ایوانی می‌باید که پنج ذرع عرض آن باشد در هفت ذرع طول و اگر بزرگتر سازند، هفت ذرع عرض آن باشد در نه ذرع طول و اگر از آن عالی‌تر سازند نه ذرع عرض در ده ذرع طول و مسکن جهت مجاور آن مکان چنانچه طرح آن مصور می‌گردد و بلندی چکه طاق تا سطح زمین به هر یک از این سه طریق ده پانزده می‌باید تا مناسب یکدیگر باشند و مستحسن نمایند، بنابراین که معماران و مهندسانی که میانی این معانی وضع کرده‌اند، فرموده‌اند که

نمای درون مسجد
- صفوی سبک تبریز
- دیوان حافظ ۹۴۲ هجری

خسرو در قصر شیرین
- سبک تبریز
- اواخر سده نهم هجری (خسرو شیرین)

در طرح عمارت سه چیز را منظور می‌باید داشت، اول طرح و طراحی، دوم قد و قامت، سیوم عرض و مساحت. . . . صفحه ۶۸ و خاتمه "در شرح این عمارت با غرابت و خصوصیات آن" صفحه ۱۲۲ تا ۱۳۱.

● **نفايس الفنون (قرن هشتم) :**

جلد دوم . " مقاله سوم از قسم دوم در اصول رياضي مشتمل بر چهار فن ، فن اول در علم استقسات كه آن عبارت است از هندسه و مهندس اول ارشميدس بود صفحه ۲ . جلد سوم " فن دوم ، مقاله پنجم در علم مناظر صفحه ۳۹۳ . جلد سوم ، " فن ششم از مقاله پنجم در علم مساحت " صفحه ۳۹۳ .

● **بواقيت العلوم (قرن ششم) :**

" در علم مساحت " صفحه ۲۴۵ تا ۲۵۵ " بدان كه مساحت پيمودن اجسام باشد چون زمين و درخت و ديوار و آنرا نيز هندسه خوانند و اين كلمه پارسي است و اصلش اندازه بوده است و عرب در زبان خويش آنرا هندسه كرده اند و مساح را مهندس خوانند . . . چون عبدالله طاهر بدين ناحيت رسيد ، جماعتي از بنيان و حفاران شكايه كردند از طول و شمار شاه كه احراي كارهاي ايشان بدان مي دادند و در آن معني حيفي ظاهري بود و عبدالله طاهر بفرمود تا ميان شمار شاپوري و شمار شاه تفاوت بدانستند . "

● **متون تاريخي :**

● **تاريخ ابن اثير (الكامل ابن اثير) قرن هفتم :**

" ساختن خانه خدا توسط ابراهيم (ع) در مكه " جلد دوم صفحه ۳۵ (پيش از اسلام)

" تجديد بناي كعبه در زمان حضرت رسول (ص) " جلد اول صفحه ۴۰ تا ۴۳

" بيان افزايش بناي حرم كعبه در سال ۲۶ هجري " صفحه ۱۴۲ جلد سوم

" بيان توسعه مسجد پيغمبر در سال ۲۸ هجري " صفحه ۱۶۶ جلد سوم

" بيان شهرسازي كوفه و بصره " صفحه ۳۵۰ تا ۳۵۴ جلد دوم

مؤلف در اين دو بيان اطلاعات ارزشمندی پيرامون ديده گاههاي اعراب و مسلمانان صدر اسلام درباره معماری و شهرسازي در موقع ايجاد اين دو شهر ارائه مي دهد . همچنين گفتار او درباره مساجد اين دو شهر كه جزء اولين مساجد دوره اسلامي است ، از نظر نحوه ايجاد بنا و جزئيات ساختماني آن حائز اهميت مي باشد . همچنين به نقش ايرانيان در بناي اين دو شهر اشاره مي كند و به شرح عمارتي مي پردازد كه به دستور سعد بن ابى وقاص ساخته شده و " مهندس آن عمارت " روزه از مردم همدان است .

" بيان بناي مسجد الحرام و توسعه آن در زمان عمر " جلد دوم صفحه ۳۶۸

" بيان بناي مسجد پيغمبر در مدينه " جلد ششم صفحه ۱۳۶

" بيان آغاز بناي شهر بغداد " جلد ۹ صفحه ۱۹۹ تا ۲۰۲ " منصور باحدات شهر آغاز كرد و آن در سنه ۱۴۰ باهالي شام و كوهستان (اصفهان ، همدان ، دينور) و كوفه و واسط و بصره نوشت كه كارگران و هنرمندان و سازندگان روانه كند همچنين مهندسي و كساني كه علم هندسه را خوب مي دانستند ، به كار گماشت ، دستور داد نقشه شهر ترسيم و اساس حفر و پي ريزي شود . . . نخستين كاري كه كرد خطوطي از خاكستر كشيد و ترسيم كرد ، سپس دستور داد كه بر همان خطوط دانه هاي تخم پنبه بپاشند و آتش بزنند كه خطوط روشن و نمايان شود و چون خطوط روشن و نمايان شد و نقشه و محل ترسيم و هندسه شهر را خوبديد و همه چيز را دانست ، دستور داد كه در همان خطوط كه وضع شهر را ترسيم كرده بي كنند و اساس بريند . . . " جلد ۹ صفحه ۲۱۷ .

" بيان انتقال منصور به شهر بغداد و چگونگي ساختمان آن " چون منصور خواست بغداد را تاسيس

کند با یاران خود مشورت کرد که یکی از یاران منصور خالد بن برمک (ایرانی و از رجال خراسان) بود، او هم با احداث آن شهر رای داد و خود نقشه و حدود شهر را ترسیم و معین کرد. "هم چنین در این بیان مطالبی درباره مواد و مصالح ساختمانی و ابعاد آنها، میزان دستمزد استادکاران و بنایان و غیره آمده است. جلد ۹ صفحه ۲۱۷ تا ۲۲۰.

● تاریخ الحایتو (قرن هشتم):

دارای اطلاعات ارزنده در مورد گنبد و شهر سلطانیه (وقایع سال ۷۰۵ صفحه ۴۵).

● تاریخ بخارا (قرن چهارم):

"ذکر بنای ارگ بخارا" صفحه ۳۲.

"ذکر ریخ بخارا" صفحه ۴۸ و "ذکر بنای مسجد جامع بخارا" صفحه ۶۷.

● تاریخ بغداد (قرن پنجم):

شرح کاملی از شهر بغداد از نظر طرح، نقشه، اماکن، مساجد، قصور و محلات شهر. جلد اول.

● تاریخ بیهق (قرن ششم):

در مورد شهر بیهق (سزوار).

● تاریخ بیهقی (قرن پنجم):

"محرم این سال... امیر مسعود... در گوشک در عبدالاعلی سوی باغ رفت تا آنجا مقام کند. دیوانها آنجا راست کرده بودند و بسیار بناها زیادت کرده بودند آنجا و یکسال که آنجا رفتهم دهلیز درگاه و دکانها همه دیگر بودند که این پادشاه فرمود که چنان دانستی در بناها که هیچ مهندس را کس نشمردی و اینک سرای نو که به غزنین می بیند مرا گواه بسنده است و به نیشابور شادیاخ را درگاه و میدان نمود هم کشید به خط خویش، سرائی بدان نیکوئی و چند سراچه ها و میدان تا چنان است که هست..." منظور نقشه بنای شادیاخ بر کاغذ است. صفحه ۱۴۹.

● تاریخ پیامبران و شاهان (سنی الملوک الارض و الانبیاء) (قرن چهارم):

فصل چهارم در "اخبار پادشاهان" در این فصل اطلاعاتی پیرامون شهرهای ایران پیش از اسلام و بنایان آنها نگاشته شده است.

● تاریخ جدید یزد (قرن نهم):

دارای مطالب فراوان درباره شهر یزد و ابنیه و اماکن آن.

● تاریخ سیستان (قرن پنجم تا هشتم):

دارای نکات و مطالب فراوان در مورد چگونگی بنای شهر زرنج صفحه ۱ تا ۳۸.

● تاریخ طبرستان (قرن هفتم) :

باب دوم "ابتدای بنیاد طبرستان و بنای عمارت شهرهای وی" صفحه ۵۶ تا ۷۸ "مسجد جامع ساری را به وقت خلافت هارون الرشید، یحیی بن یحیی امیر... بنیاد نهاد و مازیار بن قارن با تمام رسانید و آثار عمارت مازیار بیشتر ظاهر است و گنبد آن چهار در مقابل سرای باوندیان نهاد و ملک سعید ذبویه آن موضع را باغی خرم ساخته بود و به یک جانب میدان و گنبد در میان منوچهرشاه اساس افکند و به عهد اصفهید خورشید گاوباره خللی یافته بود. مرمت کردند در مقدر هیچ آدمی نیست که از آن عمارت خشتی جدا کند از احکام ریخته که فرموده‌اند" صفحه ۵۹.

شهر آمل... "مهندسان بیامدند و بنیاد شهر بدین موضع که این ساعت مسجد جامع است... چون بنیاد شهر را نهادند باروی شهر از خشت پخته کردند، چنانچه سه هزار سوار هم برفتندی و خندقی ژرف گرداگرد شهر بزدند عمق سی و سه ارش با رش مساحات و عرض یک تیر پرتاب و قعر یک بدست و چهار در بر این حصار نهادند باب جرجان، گیلان، البحر و... خدا نددندی و مساحت شهر چهارصد گری زمین... " صفحه ۷۱.

● تاریخ طبری (قرن سوم و چهارم) :

"سخن از بنیاد بصره" جلد ۵ صفحه ۱۷۶۷. "بنیان شهر کوفه" جلد ۵ صفحه ۱۸۴۳.

"سخن از بنیاد بغداد توسط منصور"، جلد ۱۱ صفحه ۴۸۶۷. "سخن از اینکه منصور بغداد را چگونه بنیاد کرد" جلد ۱۱ صفحه ۴۹۱۴.

در این کتاب طبری در شرح وقایع سال ۱۷ هجری به نقش معماران ایرانی در ساخت شهر و مسجد اشاره می‌کند و می‌گوید "سعد بن ابی وقاص از روزبه فرزند بزرگمهر پسر ساسان که از معماران خسرو و از دهقانان همدان بود، دعوت کرد که شهر و مسجد (کوفه) را بنا نهد". سپس به شرح بنا توسط روزبه و مواد و مصالح ساختمانی آن می‌پردازد. جلد ۱۱ صفحه ۱۸۴۳ تا ۱۸۵۴.

● تاریخ قم (قرن چهارم) :

دارای مطالب ارزشمند درباره سوابق تاریخی شهر قم، شرح میادین، کوی و برزن، مساجد، حمامات، برج و بارو، مساجد اولیه شهر، سراها، قصرها، پل‌ها و غیره.

● تاریخ گزیده (قرن هشتم) :

در مورد مسجد جامع شهر قزوین و سازندگان آن و سایر مساجد شهر. صفحه ۷۸۱ تا ۷۸۳.

● تاریخ مبارک غازی (هفتم و هشتم) :

"حکایت دوازدهم در عمارت دولتی پادشاه اسلام" صفحه ۲۰۱ تا ۲۰۷.

"حکایت سیزدهم در ابواب البیر که پادشاه اسلام در تبریز و همدان و دیگر ولایات که انشاء واحداث فرموده و موضوعات تربت‌های ایشان" صفحه ۲۰۷ تا ۲۱۶ مولف در این دو حکایت مطالب سودمندی پیرامون سازندگان بناها، نحوه ساختمان عمارت غازییه تبریز، هزینه ایجاد ساختمان، طرح و نقشه عمارت توسط غازان خان مغول، شرح واحدها و اجزاء مختلف ساختمان بیان نموده است.

● تاریخ نیشابور (چهارم و پنجم) :

دارای مطالب ارزشمند در مورد یافت شهر نیشابور چون: "ذکر بنای قهندز، ذکر بنای شهر قدیم، ذکر محلات شهر، ذکر مساجد شهر".

● تاریخ و صاف (قرن هشتم) :

"ذکر رصدخانه مراغه" صفحه ۲۹ درباره محل بنا، نحوه ساخت و سازندگان آن.
"صادرات افعال سلطانی و تاثیر معدلت غازانی صف قبه شام تبریز بستان سراى قصر عادلیه، ساختن باروی تبریز" صفحه ۲۹۹.

● تاریخ یزد (قرن نهم) :

دارای اطلاعات فراوان درباره شهر یزد و اماکن آن.

● تذکره نصرآبادی (قرن یازده) .

در اسامی عده‌ای از معماران دوره صفوی صفحه ۳۴۰ و پاره‌ای از واژه‌ها و اصطلاحات معماری.

● ترجمه تاریخ مختصرالدول (قرن هفتم) :

مؤلف در شرح حالی از ابوعلی بن هیشم مهندس بصری می‌نویسد. "الحاکم فرمانروای مصر شنید که آن مهندس گفته اگر به مصر بوم دربار رود نیل اقدامی انجام می‌دادم که آب آنرا کنترل کند. ... الحاکم از او دعوت به مصر نمود و او به مصر رفت. ... سپس او گروهی از مهندسين و صنعت‌کاران برای کمک به وی در پیاده کردن راهی که به نظرش رسیده بود، به طرف نیل رفتند. وقتی طول رود نیل را از نزدیک دید و آثار ملت‌های گذشته را که ساکن آن حدود بوده‌اند، مشاهده کرد، و ملاحظه نمود که آن آثار در نهایت استحکام و بهترین شکل هندسی و شامل کلیه اشکال مرتفع و نمونه‌های هندسی و تصاویر معجزه‌آسا می‌باشد، برای او مسلم شد که نظر وی قابل پیاده کردن نیست زیرا چیزی از دانش هندسه بر مردمان پیشین مخفی نمانده که او بخواهد آنرا عملی سازد و اگر امکان عملی شدن بود همان مردمان پیشین آنرا اجرا می‌کردند" صفحه ۲۴۹ تا ۲۵۰.

● ترجمه تاریخ یعنی (قرن هفتم) :

"مقاله ذکر بنای مسجد غزنه" توسط سلطان محمود غزنوی صفحه ۳۸۶ تا ۳۸۸. در این مقاله واژه‌هایی درباره معماری و تزئینات بنا وجود دارد.

● جامع جعفری (قرن سیزده) :

دارای مطالب فراوان درباره شهر، اماکن، مساجد، کاروانسرا، مدارس شهر یزد.

● جامع مفیدی (قرن یازده) :

دارای نکات فراوان درباره شهر یزد و اماکن آن.

● ذکر اخبار اصفهان (قرن پنجم) :

دارای اطلاعات مشروح درباره شهر اصفهان، جلد اول صفحه ۱ تا ۳۴.

● ذیل جامع التواریخ رشیدی :

"ذکر عمارت سلطانیه (زنجان) و بنای قلعه آن" صفحه ۶۷ تا ۶۹.

در این ذکر، تاریخچه بنای شهر، طرح و نقشه، ابعاد و اندازه این عمارت آمده است.

● روضه الصفا (قرن ۱۰) :

"عمارت سلطانیه بامر محمد خدابنده" جلد ۵ صفحه ۴۲۷. "ذکر بنای دارالسلطنه هرات" جلد ۷ صفحه ۵۰۷ تا ۵۲۱. "ذکر بنا کردن شهر فرح آباد" (مازندران توسط شاه عباس صفوی) جلد ۸ صفحه ۴۰۹ تا ۴۱۱ "ذکر بنای تکیه فیض در جوار زایندهرود" جلد ۸ صفحه ۴۸۱.

● شیرازنامه (قرن هشتم) .

"فصل سوم : در شرح بنای شیراز" صفحه ۲۴. "ذکر عمارت سعدبن زنگی" (مسجد جامع و چند بنای دیگر) صفحه ۵۳ تا ۵۴.

● ظفرنامه تیموری (قرن نهم) .

"گفتار در بنای مسجد جامع که حضرت صاحب قرآن در دارالملک سمرقند احداث فرمود" جلد ۲ صفحه ۱۴۴.

"گفتار در عمارت شهر بیلقان و بنای حصار و حفر خندق آن"

● محاسن اصفهان (قرن ششم) :

دارای مطالب مشروح پیرامون شهر اصفهان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

● مروج الذهب (قرن چهارم) :

"شرح اسکندریه مصر". صفحه ۳۵۹ تا ۳۶۸ "باب سوم ذکر خانه های معروف و معبد های بزرگ آتشکده ها و بتخانه ها" صفحه ۵۸۷ تا ۶۱۵.

● مقدمه ابن خلدون (هفتم و نهم) :

جلد دوم، باب چهارم، فصل اول تا چهارم "ذکر چگونگی بنای شهرهای بزرگ، معابد باشکوه و ساختمانهای عظیم". فصل پنجم "در اصول وقواعد شهرسازی". فصل ششم "در شرح مساجد و پرستشگاههای بزرگ جهان" چون کعبه، کمک پادشاهان ایران به بنای مساجد. شرح مسجد مکه بیت المقدس و مدینه و نحوه بنای آنها. فصل هشتم "در شرح شهرها و بناهایی که در دوره اسلامی بنا شده اند" مولف در این فصل می نویسد. "عرب از ملت ایران در کارها یاری جست و صنایع و امور معماری را از آنها اقتباس کرد".

فصل دهم تا بیست و یکم در مبادی ویرانی شهرها، چگونگی توسعه شهرها، مسائل اجتماعی و

● متون جغرافیائی:

● آثارالبلاد و اخبارالبلاد قزوینی (قرن هفتم):

دارای نکات و اطلاعات فراوان پیرامون شهرهای ایران.

● احسن التقسیم (قرن چهارم):

در این کتاب اکثر شهرهای ممالک اسلامی به طور مختصر توصیف شده‌اند ولی درباره شهرهای بغداد، مروشاهجان، نیشابور، جرجان (جرجان گنبدقابوس) اردبیل، اصفهان، ری، همدان، اهواز، شوش، شوشتر، ارجان، دازابگرد، شیراز، بم اطلاعات مشروح‌تری آمده است.

● البلدان یعقوبی (قرن سوم):

شرح جامع و کاملی از شهر بغداد از نظر تاریخچه، سازندگان، مواد و مصالح ساختمانی شهر، بناها، مساحت و محلات شهر صفحه ۱ تا ۲۱. هم‌چنین اطلاعات مختصری پیرامون شهرهای ایران.

● الاعلاق نفیسه (سوم و چهارم):

"بیان کعبه و ساختمان آن، چگونگی کعبه در عهد ابراهیم (ع)، بیان حدود کعبه از داخل و خارج با طول و عرض آن، نورگیرهای آن، اندازه داخلی آن، پلکان‌های کعبه ... وصف ازاره فرودین که در درون کعبه از مرمر نهاده‌اند. وصف ازاره فوقانی کعبه" صفحه ۳۵ تا ۴۷.
 "بیان مسجدالحرام". شرح جزئیات ساختمانی آن صفحه ۵۵ تا ۶۹.
 "اصفهان از بناهای اسکندر است در زمینی به شکل دایره کامل واقع شده است، مساحت آنرا احمد بن ابراهیم مشهور به محمد بن ولده اصفهانی مهندس به دست آورده است ... مساحت شهر دوهزار جریب دهقانی است ... بر باروی شهر صد برج وجود دارد و شهر چهار دروازه است" صفحه ۱۸۹ تا ۱۹۲.
 قصر کنگاور "قصری است از بناهای پیشین و در آن تصاویری از چوب وجود دارد و سقف‌های آن بنا با رنگ‌های الوان تزئین و نقاشی شده است" صفحه ۱۹۷.

● المسالک والممالک ابن خردادبه (قرن سوم):

در این کتاب اطلاعات مفیدی پیرامون شهرهای ایران نوشته شده است.

● المسالک والممالک استخری (قرن چهارم) ترجمه فارسی المسالک:

"ذکر آتشکده‌های پارس" صفحه ۱۶۰. "ذکر شهرهای بزرگ و بناهای معروف پارس" صفحه ۱۱۰.
 "ذکر بناهای پارس" صفحه ۱۳۱. همچنین اطلاعات بسیار مفیدی پیرامون سایر شهرهای ایران.

● ترجمه مختصرالبلدان ابن فقیه (قرن سوم):

"در بنای کعبه" صفحه ۹ شهر ارجان صفحه ۱۳ ایوان کسری صفحه ۲۸. طاق بستان صفحه ۳۲.

همدان صفحه ۳۵ . مناره سنب نشان همدان صفحه ۷۷ . اصفهان صفحه ۹۷ . ری صفحه ۱۰۵ .

● **تقویم البلدان (قرن هشتم) :**

دارای اطلاعاتی فهرست‌وار پیرامون شهرها و اماکن ایران و سایر کشورهای اسلامی .

● **جغرافیای حافظ ابرو (قرن نهم) :**

این کتاب در دو جلد نوشته شده و جلد دوم آن دارای اطلاعات فوق‌العاده ارزشمند درباره شهرهای چهار ربع خراسان بزرگ می‌باشد . متأسفانه تنها ربع هرات این کتاب توسط بنیاد فرهنگ انتشار یافته است . "در شرح بنائی در هرات آمده است . "از پای تا سر سنگ مرمر و بنائی کوفی و مردبیر معقلی برآورده و یکی استاد قوام‌الدین که در صنعت طیانی (گجبری) و دیگری را خواجه علی تبریزی . . ."

● **حدودالعالم (قرن چهارم) :**

دارای اطلاعات مختصر و بسیار مفیدی درباره شهرهای ایران و ممالک همجوار .

● **سفرنامه ابن بطوطه (قرن هشتم) :**

چند اول ، درباره مناره اسکندریه ، شهر قاهره و مسجد عمر و عاص در مصر صفحه ۱۲ تا ۳۵ . مساجد ، اماکن و شهرهای سوریه و فلسطین صفحه ۵۴ تا ۱۱۰ . مساجد و شهرهای عربستان و تاریخ بنای آنها صفحه ۱۱۱ تا ۱۹۳ . شهر یزدخواست صفحه ۲۱۵ . نظیره‌سازی طاق کسری در شیراز توسط شاه ابواسحاق اینجو صفحه ۲۳۶ . حمامهای بغداد صفحه ۲۱۴ . مسجد جامع تبریز ، شهر مشهد و اطلاعات مختصری پیرامون سایر شهرهای ایران .

● **سفرنامه ابودلف (قرن چهارم) :**

شهر شیز (تخت سلیمان) آذربایجان صفحه ۴۰ و ۵۶ . قلعه سمیران در ناحیه دیلم صفحه ۴۴ . شهر زور در کردستان صفحه ۵۷ . همچنین دارای توصیف‌های ارزشمندی پیرامون شهرها و اماکنی چون حلوان ، مرج القلعه کرمانشاه ، طاق بستان ، معبد کنگاور ، همدان ، نهاوند ، دژ کردشیر (دیر گچین یا دیر حص) (نزدیک ری) ، شهرری ، طوس ، نیشابور ، اهواز ، رامهرمز ، پل ایزج (ایذه - مال‌ابیر) و پل خورزاد (بر روی کارون) .

● **سفرنامه ناصر خسرو (قرن پنجم) :**

قبه‌الصخره صفحه ۲۹ ، مسجدالاقصی صفحه ۳۴ . مسجدالحرام و بیت کعبه صفحه ۹۶ . مهربان و ارجان صفحه ۱۲۵ . اصفهان صفحه ۱۲۷ . فردوس صفحه ۱۲۱ . قاین صفحه ۱۳۲ و اطلاعات مختصری پیرامون سایر شهرها و ممالک اسلامی .

● **شهرستانهای ایران (اواخر سده ششم میلادی) :**

حوزه کوچکی است درباره شهرهای ایران که در سده ششم میلادی (اواخر دوره ساسانی) تالیف

شده، در این کتاب کوچک نام شهرهای ایران و اوضاع و احوالی که موجب پدید آمدن شهرهای مذکور گردیده و نام بنیان‌گزاران این شهرها ذکر گردیده است.

● **صورة الارض (قرن چهارم) :**

درباره مدائن فصل دوم . شهرهای خوزستان فصل سوم . شهرهای فارس ، فلاع و آتشکده‌های آن فصل چهارم . شهرهای کرمان فصل پنجم . شهرهای آذربایجان ، فصل ششم . شهرهای جبال (ری ، همدان ، دینور و غیره) فصل هفتم . شهرهای دیلم و طبرستان فصل هشتم . شهرهای سیستان فصل یازدهم . شهرهای خراسان فصل دوازدهم .

● **عجائب المخلوقات طوسی (قرن ششم) :**

رکن چهارم در بلاد ، مساجد ، کنیسه‌ها و غیره صفحه ۱۶۲ تا ۳۰۶ ، از نکات مهم این کتاب به شرح ابعاد و اندازه مساجد بیت المقدس ، مسجد الحرام ، مسجد النبی و مسجد مدینه است . به‌طور مثال درباره مسجد الحرام می‌گوید : " عمر بن خطاب سراها را بخريد و باز شکافت و آبادان کرد . . . و ازاره مسجد به رحام بکرد و شرف عالی ساخت به صورت فرشتگان . . . عرض وی تیر است و چهار ارش و مسجد صد هزار و بیست هزار ارش است در سامان شرق نود و نه ستون و در سامان غربی صد ستون و در سامان شامی (سوریه) صد و بیست و پنج ستون . . . هر ستونی ده ارش و هیجده در دارد و چهارصد و پنجاه فتدیل . "

● **عجائب المخلوقات قزوینی (قرن هفتم) :**

"نظر هفتم باب پنجم در بنا" صفحه ۳۳۳

● **فارس نامه ابن بلخی (اوایل قرن ششم) :**

دارای اطلاعات مشروح درباره شهرهای و قلاع فارس . در مورد بنای شهر فیروزآباد چنین نوشته است " . . . اردشیر . . . فیروزآبادکی اکنون هست بنا کرد و شکل آن مدور است چنانک دایره بر پرگار باشد و در میان شهر آنجاکی نقطه پرگار باشد ، دکه انباشته برآورده است و نام آن ایران گرده . . . و بر سر آن دکه سایه ساخته و میان‌گاه گنبدی عظیم برآورده و آنرا گنبد کیرمان گویند و طول چهار دیوار این گنبد تا زیر قبه آن ۷۵ گز است و این دیوارها از سنگ خارا برآورده و پس قبه عظیم از آجر بر سر آنها نهاده " . . . صفحه ۱۳۸ .

● **فتوح البلدان (قرن سوم) :**

در مورد نام و تاریخ تصرف شهرهای ایران توسط اعراب در صدر اسلام .

● **معجم البلدان (قرن هفتم) :**

دایره‌المعارف شهرهای ایران و ممالک همجوار براساس حروف الفبا .

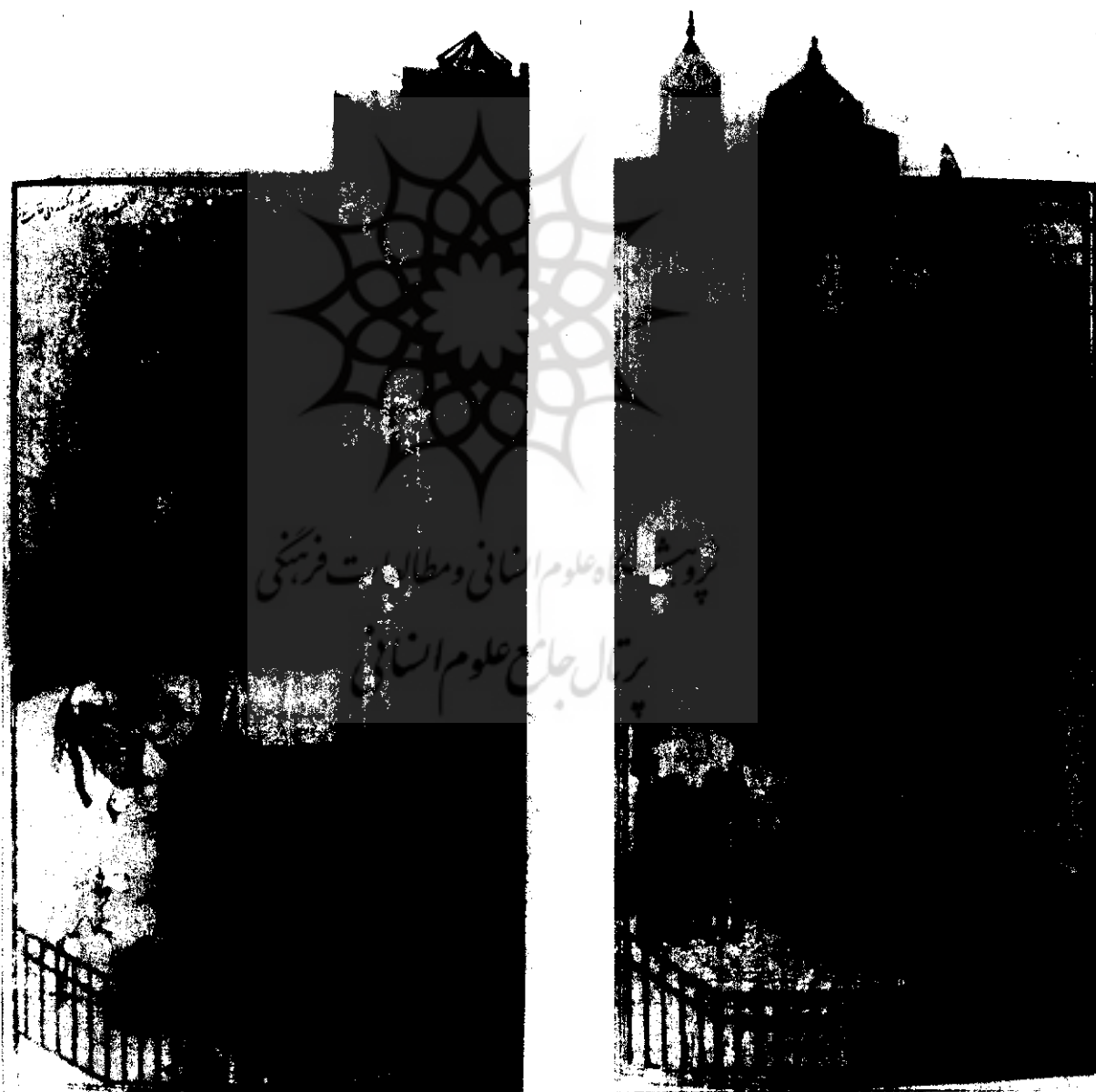
● **نخبه الدهر عجایب البر و البحر (قرن هشتم) :**

باب اول "فصل نهم درباره بناهای بزرگ جهان" فصل دهم "در وصف هیاکل صابیان و آتشکده‌های

زرتشتیان". باب هفتم فصل چهارم تا سیزدهم در باب شهرهای ایران در فصل هفتم این باب مولف به شرح ساختمانی یک آسیای بادی در شهر مرند آذربایجان می‌پردازد که از نظر وی از عجایب جهان بوده و ضمن شرح ساختمان نقشه آنرا هم رسم کرده است.

نزهةالقلوب (قرن هشتم):

شرح مسجدالحرام و مسجدالاقصی صفحه ۱ تا ۱۷. شرح‌های بغداد، انبار، طیسفون، اصفهان، سلطانیه، قزوین، زنجان، همدان، تبریز، شیراز، استخر، قلعه استخر، قلاع فارس، نیشابور، مرو و سایر شهرهای ایران باختصار. مولف اطلاعات فراوانی درباره شهر قزوین ارائه می‌دهد و از معماری به‌نام امام جمال‌الدین بابویه راقعی نام می‌برد که سازنده باروی شهر بوده است (صفحه ۵۸) و درباره طرح

— نمای قصر (شاه برتخت)

سیک تیموری — منطق الطیر عطار ۸۸۸ هجری

نمای گوشک و استحمام درحوض

سیک تیموری — پنج گنج نظامی ۹۰۰ هجری

شهر نیشابور می‌نویسد: "بر شیوه رقعہ شطرنج هشت قطعه در هشت قطعه نهاده‌اند و اکاسره را عادت بودی که شهرها را بر شکل جانوران و اشیاء ساختندی." صفحه ۱۴۸.

● وقف‌نامه‌ها:

در میان وقف‌نامه اطلاعات فراوانی پیرامون بناهای دوره اسلامی بخصوص مساجد و مدارس وجود دارد که به تعدادی از این وقف‌نامه اشاره می‌شود.

● وقف‌نامه ربع رشیدی (هفتم و هشتم):

دارای نکات فراوانی درباره امور ساختمانی، واژه‌ها و اصطلاحات معماری... "و دیوارها و سقف‌های او از خشت پخته کرده‌اند. چنانکه در وی هیچ چوب نیست... و مسکن او سراچه نقاشی کرده که در دهلیز خانقاه برابر مطبخ است. اشکوب زیرین غیربالائین و چون آن سراچه به نقاشی کرده به زمستان که احتیاج باشد به آتش جهت گرم شدن باید که قطعا" در آنجا آتش نکنند، بلکه خانه‌ای که بر صفا دارد از جانب شرقی و در آن صفا است از اندرون به آخر برآورند تا دود درون نیاید... و به آخر یک دنده برآورند... "سراچه‌ها که بر سر درگاه بیرونی ربع رشیدی است و چهار صفا که بر غلام گردش است، متصل فرجاب که روی با مفتح‌الابواب دارد... و شرط چنان است که همه مقسمها نهاده شد و آب به محلات و خانیها و مواضع برده‌ها و حمراها به موجب عبطه و مصلحت ساخته... دستوری روشن مشروح سمتی مفصل بنویسد و پیش متولی باشد و طرح آن بر کاغذ کشیده مصور کرده و در جلد کتاب جامع‌التصانیف رشیدی که به قطع بزرگ نوشته شده... ثبت کند تا همواره معین و مقرر باشد." صفحه ۱۷۷، ۱۷۸

● جامع‌الخیرات (قرن هشتم):

دارای نکات تاریخی و اصطلاحات معماری، درباره بناهای شهر یزد.

● کتابچه موقوفات یزد (قرن سیزدهم):

دارای اطلاعات ارزشمند پیرامون ابنیه و اماکن مذهبی شهر یزد. "باب اول، فصل اول در مساجد فصل دوم مشاهده فصل سوم در مدارس، فصل چهارم در معابر" مسجد جامع کبیر... داخل حصار بلده اول بلده اول بانی آن علاءالدوله کالنجار بوده و بعد از آن رکن‌الدین در سنه ۷۲۴ عمارت کرده و باز دیگر شمس‌الدین بر آن مزید نمود. پس از چندی شاه یحیی مظفری تعمیر کلی فرموده پیشطاق و مناره اتابک اعظم... حاکم یزد ساخته."

● کتب حسبه:

موضوع این کتب احکام حسبت است و حسبت در اصطلاح اداری دوره اسلامی رسیدگی به کلیه امور شهری چون کار، بازار، کوی و برزن، رسیدگی به وضع اصناف، تعیین حدود و وظایف هر صف، صدور پروانه کسب، جلوگیری از تخلفات افراد صنفی و مشاغل (در دروه اسلامی گروههای شغلی هر کدام وابسته به صنفی بودند، چون صنف بنایان، درودگران، سفیدکاران و...) بود و عهده‌دار امر حسبت محتسب و یا حاکم شرع بود. در واقع احکام حسبت همانند قوانین و مقرراتی بود که شهرداری‌های

امروز در امور شهر و شهرسازی معمول می‌دارند.

در کتب حسیه می‌توان به اطلاعات ارزشمندی درباره صنف بنایان، درودگران، گچ‌کاران و اصناف دیگر، حدود و وظایف آنها، سطح آموزش میزان دستمزد، تخلفات اصناف، قوانین شهری چون کوی و برزن، سد معبر، نحو ایجاد بنا و بسیاری نکات دیگر دست یافت.

در کتاب معالم القریه فی احکام حسیه بیش از ۷۰ نوع صنف معرفی و حدود وظایف آنها مشخص شده است. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به کتاب معالم القریه و مقدمه آن، همچنین به کتاب اصناف دوره عباسی و لغت‌نامه دهخدا ذیل لغت حسیه.

● متون ادبی:

در میان آثار، بسیاری از نویسندگان و شاعران نکات و مطالب فراوانی به صورت نظم و نثر پیرامون شهرها و بناهای ایران وجود دارند که در ذیل به تعدادی از آنها اشاره می‌شود.
اصفهان و طاووس‌خانه آن (قرن ۱۱ و ۱۲)

شامل چند متن در توصیف شهر اصفهان و بناهای آن از نویسندگان و شاعران مختلف که در میان آنها نوشته‌های ملاعجاز هراتی در شناخت شهر اصفهان و اسامی محلات شهر، آقا میرمحمد منصور عاشق سمنانی در شناخت شهر اصفهان عمادالدوله میرزا محمد ظاهر نصرآبادی در تعریف عمارت باغ بلبل یا هشت‌بهشت، عبدالله ثانی بهشتی در وصف دولت‌خانه و قیصریه، حمام و بازار اصفهان و چهارباغ از اهمیت برخوردارند.

● خمسه نظامی (هفت‌پیکر) (قرن ششم و هفتم):

"در صفت شمار و ساختن قصر خورنق" ۱ صفحه ۵۸ تا ۶۸ (ابیات شاعر در توصیف بنای فوق‌دارای نکات جالبی است.)

● دوحه‌الازهار و روضه‌الصفات (قرن دهم):

دو کتاب فوق‌قسمتی از خمسه سوم عبدی‌بیک^۲ می‌باشد که در تاریخ معماری ایران از ارزش والایی برخوردار است. اگرچه در بسیاری از آثار ادبی ایران نویسندگان و شعرا مطالب و اشعاری در شرح و توصیف ابنیه و اماکن گفته و سروده‌اند، اما خمسه سوم عبدی‌بیک از نظر حجم، مضمون و شکل گفتار با کار دیگران تفاوت بسیار دارد. عبدی‌بیک در این خمسه مجموعه بناهای دوره شاه طهماسب صفوی را در شهر قزوین به صورت منظومه وصف نموده و ابیات او دارای نکات ارزنده درباره معماری ساختمانها، واژه‌ها و اصطلاحات و تزئینات بناها است.

● شاهنامه فردوسی (۴۰۰ هجری):

"آتشکده ساختن لهراسب ببلخ" جلد ۳ صفحه ۱۲۷۱ "آباد کردن نوشین روان شهرزب خسرو را" جلد ۵ صفحه ۲۰۲۴

● گرشاسب‌نامه (قرن پنجم):

"شگفتی دیگر بت‌خانه" صفحه ۱۹۳ تا ۱۹۹. "ساختن شهر ررنج" صفحه ۲۳۶ تا ۲۳۷.

جو بگذاشت از این کار ماهی فره
 ز اخترشناس و مهندس شمار
 بیامد نزدیک آب زره
 بروم به هند آنکه بهر نامدار
 که در کار ناسودروزی زرنج
 میانش دژی سر بعه برکشید
 ز گل باره‌ای گسردش اندریشد
 "رفتن گرشاسب به ساختن سیستان و اتمام آن" صفحه ۲۶۷ تا ۲۶۹.

● نامه غیاث‌الدین جمشید کاشانی (مؤلف کتاب مفتاح‌الحساب) (قرن نهم):

از این دانشمند و معمار ایرانی نامه‌ای که خطاب به پدرش بود، باقی مانده است که محتوی آن نشان می‌دهد وی عامل اصلی در ایجاد بنای رصدخانه سمرقند بوده و اطلاعات کاملی نیز از رصدخانه مراغه داشته است. وی در این نامه نحوه ساخته شدن رصدخانه را توسط خودش برای پدرش توضیح می‌دهد. متن این نامه در کتاب علم و تمدن در اسلام تألیف سیدحسین نصر چاپ شده است.

● آثار نقاشان و مینیاتورسازان:

در میان آثار نقاشان و مینیاتورسازان می‌توان تصاویر و نقاشی‌های متعددی از بناها و اماکن دوره اسلامی را مشاهده کرد که توسط محررین و یا نقاشان زینت‌بخش متون ادبی و تاریخی شده‌اند که از جمله می‌توان به مینیاتورهای نسخ خطی شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، دیوان حافظ، عجایب‌البلدان قزوینی و دیگر نسخه‌ها اشاره کرد.

به‌طور مثال در نسخه اصلی جامع‌التواریخ رشیدی یک مینیاتور ساختمان بزرگی را نشان می‌دهد که همان مجموعه بنای غازانیه تبریز است و ظاهراً "این مینیاتور توسط نقاشی که برای غازان‌خان کار می‌کرده است، تهیه شده و به‌قول آندره‌گذار نقاش نمی‌توانسته چیزی جز آنچه که می‌دیده است، نقاشی کند.

● نسخه‌های خطی چاپ نشده:

در میان نسخه‌های خطی نیز کتب فراوانی در رابطه با موضوع مورد بحث وجود دارد که به‌تعدادی از آنها اشاره می‌شود.

● اعمال ابی‌بکر خلیل:

در اندازه‌گیری قوس‌ها و قوانین انعکاس. فهرست منزوی جلد ۱. صفحه ۱۲۶.

● تاریخ چهل‌ستون اصفهان:

تألیف بدیع‌الزمان نصرآبادی (قرن ۱۳) فهرست منزوی جلد ۴ صفحه ۲۷۰۳.

● ترجمه کتاب تجارت:

تألیف ابوالوفا محمد بوزجانی (قرن ۴) در شرح ابزار و آلات مهندسی فهرست منزوی جلد ۱ صفحه ۱۵۰.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

احداث قصر خورنق - سبک تیموری - پنج گنج نظامی ۹۰۰ هجری

● دره المساحه :

تالیف غیاث الدین علی سپاهانی (قرن ۹). کتابی برای تعلیم علم معماری که به درخواست نظام الدین درویش علی وزیر برای تعلیم معماری به نام شهاب الدین خواجگی و به نام ابوالفتح سلطان محمود غازی (تیموری ۸۹۹-۹۰۵ ه.ق) در یک مقدمه در اصول مساحت و چهار مقاله در مساحت سطوح مستوی، سطوح کروی، سطوح نامنظم و سطوح اجسام جامد و یک فاتحه و چند قاعده نوشته شده است. فهرست منزوی جلد اول صفحه ۱۷۰.

● دستورالملوک :

تالیف محمد رفیع انصاری (قرن ۱۲). درباره شهر اصفهان، شرح مشاغل چون معماران مساحان و غیره. فهرست منزوی جلد ۲ (۲) صفحه ۱۶۰۶.

نام چهار وقفنامه درباره موقوفات آستانه شيخ صفی‌الدين اردبیلی که در قرون ۱۰ و ۱۱ هجری نوشته شده‌اند. در این وقفنامه اطلاعات فراوانی درباره ابنیه و اماکن و محلات شهر اردبیل وجود دارد. این چهار نسخه در بخش اسلامی موزه ملی ایران با شماره‌های ۳۷۱۹، ۳۷۱۸، ۳۷۰۳ و ۴۳۲۴ نگهداری می‌شود.

گلزار سعادت‌آباد:

تالیف تاثیر تبریزی (قرن ۱۱) در شرح قصر سعادت‌آباد و دیگر کاخهای سلطنتی اصفهان. فهرست منزوی جلد ۴ صفحه ۳۰۶۹.

وصف اصفهان:

تالیف ملا عطاهراتی (سده ۱۱) در شرح اصفهان، محلات شهر، حمامها، قهوه‌خانهها و شرح بسیاری از بناهای اصفهان. اطلاعات این کتاب فوق‌العاده با ارزش می‌باشد. فهرست منزوی جلد ۵ صفحه ۳۶۵۰.

وصف چهل ستون:

تالیف علیقلی بیگ (قرن ۱۱). فهرست منزوی جلد ۴ صفحه ۳۲۹۷.

زیرنویس:

۱- خورنق قصر بسیار زیبایی بود در کنار شهر حیره و در مقابل رود فرات که توسط سنمار معمار رومی برای اقامت زمان کودکی بهرام‌گور ساخته شده بود. کتاب مورد اشاره مینیاتور فوق‌العاده زیبایی نیز وجود دارد که نحوه ساخته شدن قصر را توسط سازندگان نشان می‌دهد.

۲- عبدی بیگ (خواجه زین‌العابدین علی (نویدی) عبدی بیگ شاعر و مورخ ایرانی متولد ۹۲۱ ه.ق در تبریز و متوفی به ۹۸۸ در اردبیل که مدتها در شهر قزوین و در دیوان خانه شاه طهماسب به‌کار اشتغال داشته است. از این شاعر و مورخ آثار متعددی به‌جای مانده که از جمله آنها دو کتاب مورد اشاره است.

۱- غازانیه یا شنب غازان مجموعه بنائی بود شامل آرامگاه غازان خان مغول، مسجد و مدرسه در غرب شهر تبریز که در سال ۷۰۲ ه.ق به‌پایان رسید و اکنون اندکی از ویرانه‌های آن باقی است.

۲- هنر ایران، تالیف آندره‌گدار، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۸. صفحه ۴۳۰ و ۴۳۱.

فهرست کتابها:

- آثار البلاد و اخبار العباد، زکریا محمد قزوینی، بیروت ۱۳۸۰.
- احسن التقاسیم فی معرفته الاقالیم، ابو عبدالله مقدس، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان، ۱۳۶۱.
- احصاء العلوم، ابونصر فارابی، ترجمه حسین خدیو جم، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.
- اصفهان و طاووسخانه آن، بهکوش محمدتقی دانش‌پژوه، نشریه فرهنگ ایران زمین جلد ۱۸.
- اصناف دوره عباسی، صباح ابراهیم سعیدالشیخی، ترجمه دکتر هادی عالم‌زاده، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲.
- البلدان، احمد بن یعقوب (ابن واضح یعقوبی) ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۵.
- الاعلاق نفیسه، ابن رسته، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۵.
- الفهرست محمد بن اسحاق ندیم، ترجمه رضا تجدد، تهران، انتشارات ابن‌سینا، ۱۳۴۳، چاپ اول.
- المسالک و الممالک، ابواسحق ابراهیم استخری بهکوش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.
- المسالک و الممالک، ابن خردادبه، لیدن، مطبعه بریل ۱۳۰۶.
- تاریخ ابن‌اثیر، ابن‌اثیر، ترجمه سیدحسن سادات ناصری و عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران، موسسه علمی بی‌تا.
- تاریخ الجایتو، ابوالقاسم عبدالله بن محمد کاشانی، به‌اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- تاریخ بخارا، ابوبکر ترشخی، بهکوش مدرس رضوی، تهران انتشارات طوس، ۱۳۶۳، چاپ دوم.
- تاریخ بغداد، خطیب بغدادی، مصر، ۱۹۳۱.
- تاریخ بیهقی، ظهیرالدین ابوالحسن... بیهقی، به‌تصحیح احمد بهمنیار، تهران، ۱۳۱۷.
- تاریخ بیهقی (تاریخ مسعودی) شیخ ابوالفضل محمد بیهقی، به‌اهتمام دکتر غنی و دکتر فیاض، تهران ۱۳۲۴.
- تاریخ پیامبران و شاهان (سنی الملوک الارض والانبیاء) حمزه بن حسن اصفهانی، ترجمه جعفر شعار، تهران انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.
- تاریخ جدید یزد، احمد بن حسین بن علی کاتب، یزد، چاپخانه گلپها، ۱۳۱۷.
- تاریخ سیستان، به‌تصحیح ملک‌الشعرا بهار، تهران، موسسه خاور، ۱۳۱۴، چاپ اول.
- تاریخ طبرستان، بهاء‌الدین محمد بن حسین بن اسفندیار کاتب به‌تصحیح عباس اقبال، تهران، چاپخانه مجلس، بی‌تا.
- تاریخ طبری، محمد بن جریر طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲.
- تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، ترجمه حسن بن علی عبدالملک قمی، به‌تصحیح و تحشیه سید جلال‌الدین طهرانی، تهران، انتشارات طوس، ۱۳۶۱.
- تاریخ گزیده، حمداله مستوفی، به‌اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲، چاپ دوم.

- تاریخ مبارک غازانی، رشیدالدین فضل‌اله به‌کوشش کارل‌یان. انگلستان. ۱۹۴۰.
- تاریخ نیشابور، حاکم نیشابوری (ابوعبداله محمدابن عبدالله نیشابوری) به‌کوشش بهمن کریمی. تهران
ابن‌سینا، بی‌تا.
- تاریخ و صاف، و صاف‌الحضره، به‌کوشش عبدالحمید آیت‌ی. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.
- تاریخ یزد، جعفرین محمدبن حسن جعفری به‌کوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه کتاب، ۱۳۳۸.
- تذکره نصرآبادی، محمد ظاهر میرزا نصرآبادی اصفهانی به‌تصحیح وحید دستگردی. تهران، ۱۳۱۷.
- ترجمه تاریخ مختصرالدول، ابن‌عبری، ترجمه محمدعلی تاج‌پور و حشمت‌اله ریاضی. تهران، انتشارات
اطلاعات، ۱۳۶۴.
- ترجمه تاریخ یمنی، ابوشرف ناصح جریادقانی، به‌کوشش جعفر شعار، تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب،
۱۳۴۵.
- ترجمه مختصرالبلدان، ابن‌فقیه (ابوبکر احمدبن محمدبن اسحاق همدانی) ترجمه، ح، مسعود. تهران
بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- ترجمه مفاتیح‌العلوم، کاتب خوارزمی، ترجمه حسین خدیوچم. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷.
- تقویم‌البلدان، ابونصر، ترجمه عبدالمحمد آیت‌ی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- جامع‌الخیرات، به‌کوشش ایرج افشار، نشریه فرهنگ ایران زمین، جلد ۹ تهران، ۱۳۴۰.
- جامع جعفری، محمد جعفرین حسین نائینی، به‌کوشش ایرج افشار. تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳.
- جامع مفیدی، محمدجعفرین نجم‌الدین محمود بافقی مستوفی یزدی، به‌کوشش ایرج افشار، تهران،
۱۳۴۲.
- جغرافیای حافظ‌ابرو، قسمت ربع خراسان به‌کوشش مایل هروی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- حدودالعالم، به‌کوشش منوچهر ستوده، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲.
- خمسه نظامی (هفت‌پیکر)، نظامی گنجوی، به‌کوشش وحید دستگردی، تهران، مطبعه ارمغان، ۱۳۱۵.
- دوحه‌الازهار و روضه‌الصفات، عبدی‌بیک، به‌کوشش ابوالفضل رحیموف و علی تبریزی، مسکو، آکاری،
علوم آذربایجان شوروی، ۱۹۷۴.
- ذکر اخبار اصفهان، امام حافظ‌ابی‌نعیم... اصفهانی، لیدن، ۱۹۳۴.
- ذیل جامع‌التواریخ رشیدی، حافظ‌ابرو، به‌اهتمام خانبابا بیاتی، تهران انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.
- رساله طاق و ازج، غیاث‌الدین جمشید کاشانی، ترجمه علیرضا جذبی، تهران انتشارات سروش، ۱۳۶۶.
- رسائل اخوان‌الصفاء و خلان‌الوفا به‌اهتمام ملک‌الکتاب شیرازی، بمبئی، ۱۳۰۱، کلهنو، ۱۳۰۴.
- روضه‌الصفاء (تاریخ)، میرخواند، تهران، انتشارات مرکزی، خیام پیروز، ۱۳۳۸.
- سفرنامه ابن بطوطه، ابن بطوطه، ترجمه علی‌موجد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- سفرنامه ابودلف، ابودلف ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- سفرنامه ناصرخسرو، ناصرخسرو قبادیانی، به‌کوشش نادر وزین‌پور. تهران، کتابهای حبیبی، ۱۳۵۰.
- شاهنامه فردوسی، ابوالقاسم فردوسی، به‌کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران، چاپخانه علمی، ۱۳۴۴.
- شهرستان‌های ایران، صادق هدایت، مجله مهر سال هفتم شماره ۱، ۲ و ۳.
- شیرازنامه، ابوالعباس احمد... زرکوب شیرازی، به‌تصحیح بهمن کریمی تهران، مطبعه، روشنائی.
- شهرستانهای ایران، دکتر احمدتفضلی شهرهای ایران جلد ۴. به‌کوشش محمدیوسف کیانی جهاد دانشگاهی

- صوره الارض، ابن حوقل، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
- ظفرنامه، شرف‌الدین علی‌یزدی، به‌کوشش محمد عباسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۳۶
- عجائب‌المخلوقات، زکریا محمد قزوینی به‌کوشش نصراله سبوحی، تهران چاپخانه مرکزی ناصر خسرو، بی‌تا.
- عجائب‌المخلوقات، محمدبن محمودبن احمد طوسی، به‌اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.
- علم و تمدن در اسلام، سید حسین نصر به‌ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۹.
- فارس‌نامه ابن بلخی، ابن بلخی، به‌کوشش گای لسترنج، کمبریج، ۱۹۲۱.
- فتوح‌البلدان، احمدبن یحیی، بلاذری، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ۶ جلد، تهران انتشارات موسسه فرهنگی منطقه‌ای، کتابچه موقوفات یزد، عبدالوهاب طراز، به‌کوشش ایرج افشار، نشریه فرهنگ ایران زمین جلد ۱۵ تهران ۱۳۴۱.
- کشف اصطلاحات الفنون، مولوی محمد تهانوی، کلکته، ۱۸۶۲، تهران، ۱۳۴۶.
- گرشاسب‌نامه، ابونصر علی‌ابن احمد طوسی، به‌اهتمام حبیب یغمائی، تهران، چاپخانه بروخیم، محاسن اصفهان، مافروخی، به‌کوشش سید جلال‌الدین طهرانی، تهران، مطبعه مجلس، بی‌تا.
- مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر، ابوالحسن مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر معالم‌القریه فی احکام‌الحسیه (آئین شہرداری) ابن‌اخوه، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
- معجم‌البلدان، یاقوت حموی، بیروت، ۱۹۶۸.
- مفتاح‌الحساب، غیاث‌الدین کاشانی، تهران، چاپ سنگی، ۱۳۰۶.
- مفتاح‌السعاده و مصباح‌السیاده، طاش‌کبری‌زاده، رجوع کنید به علم و تمدن در اسلام تألیف سید حسین نصر.
- مفتاح‌المعاملات، محمد ایوب طبری، به‌کوشش محمد امین ریاحی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹
- مقدمه ابن خلدون عبدالرحمان، ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- نامه غیاث‌الدین جمشید کاشانی رجوع کنید به علم و تمدن در اسلام سید حسین نصر.
- نتیجه‌الدوله، محمد حافظ اصفهانی، به‌تصحیح تقی بینش، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
- نخبه‌الدهر فی عجائب‌البر والبحر، شمس‌الدین محمدبن ابی‌طالب انصاری دمشقی، ترجمه حمید طبیبیان، تهران، فرهنگستان، ادب و هنر ایران، ۱۳۵۷.
- نزهة‌القلوب، حمداله مستوفی به‌کوشش گای لسترنج، لیدن، ۱۹۱۳.
- نفایس‌الفنون، شمس‌الدین محمدبن محمود عاملی، به‌تصحیح سید ابراهیم میانجی، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۷۹ هـ. ق
- وقف‌نامه ربع رشیدی، رشیدالدین فضل‌اله به‌کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.
- یوافت‌العلوم و دراری‌النجوم، به‌تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.